

УДК: 37.091.32:78

3. Теорія і практика виховання

ДЕЯКІ АСПЕКТИ ЕСТЕТИЧНОГО ВИХОВАННЯ НА УРОКАХ МУЗИЧНОГО МИСТЕЦТВА В НУШ

Павлова О.С. вчитель музичного мистецтва
школи – інтернат ім. Т.Г. Шевченка
Херсонської обласної ради

Стаття присвячена естетичному вихованню на уроках музичного мистецтва в новій українській школі. Здійснено спробу встановити специфіку та значення викладання музичного мистецтва в школі. Показано необхідність застосування діалогової стратегії та педагогічної взаємодії, що буде забарвлена позитивними емоційно - естетичними переживаннями, відчуттям успіху, насолодою від творів мистецтва на шляху до пізнання дійсності.

Ключові слова: музичне мистецтво, культура, здібності, ритм, вокально-хорові навички, мислення.

Павлова Е.С.

НЕКОТОРЫЕ АСПЕКТЫ ЭСТЕТИЧЕСКОГО ВОСПИТАНИЯ НА УРОКАХ МУЗЫКАЛЬНОГО ИСКУССТВА В НУШ

Статья посвящена эстетическому воспитанию на уроках музыкального искусства в новой украинской школе. Предпринята попытка установить специфику и значение преподавания музыкального искусства в школе. Показана необходимость применения диалоговой стратегии педагогического взаимодействия, которая будет окрашена положительными эмоционально-

эстетическими переживаниями, ощущением успеха, наслаждением от произведений искусства на пути к познанию действительности.

Ключевые слова: музыкальное искусство, культура, способности, ритм, вокально-хоровые навыки, мышление.

Pavlova O.S.

SOME AESTHETIC EDUCATION AT THE LESSONS MUSICAL ART IN NUS

This article is devoted to the aesthetic education at the lessons of musical art in the NUS. An attempt was made to determine the specifics and significance of teaching musical art in school. The necessity of using a dialogue strategy and pedagogical interaction, which will be painted positive emotional and aesthetic experiences, the sense of success, the pleasure from works of art on the way to the knowledge of reality.

Key words: musical art, culture, abilities, rhythm, vocal-choral skills, thinking.

Постановка проблеми. Концепція Нової української школи встановлює перехід від школи, де основу здебільшого складають тільки теоретичні знання до школи XXI століття. На відміну від знанневої школи, компетентнісна має дати дитині не лише знання, а й сучасні вміння та навички. А також цінності, які допоможуть сформувати її ставлення до дійсності у різних ситуаціях. Процес естетичного виховання має свою специфіку, головною метою якої є гармонійний розвиток особистості. Одним з основних завдань вчителя на сучасному етапі розвитку естетичного виховання, є створення цілеспрямованої системи навчального процесу. Під системою розуміється живий, цілеспрямований, організований і контрольований процес естетичної освіти, розвитку, виховання дітей, побудований на основі психолого-педагогічних принципів, що забезпечують здійснення у зв'язку з естетичним вихованням особистості, її моральний та духовний розвиток. Важливим фактором управлінської діяльності вчителів щодо

естетичного виховання учнів виступає управління цим процесом, адже саме від якості управління залежить і якість освіти.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питання естетичного виховання досліджували як вітчизняні, так і зарубіжні науковці. Різні аспекти теорії та методики естетичного виховання у навчальному процесі містяться у роботах (Н. Миропольської, О. Рудницької, Г. Кутузової, Л. Левчука, Т. Олійник, М. Шев-ченка, М. Лещенка та ін.). Формування розвитку естетичних поглядів учнівської та студентської молоді досліджували І. Бех, В. Бутенко, Н. Бутенко, Г. Падалко, Л. Мартиненко, В. Лебедев, А. Прилуцкий, І. Зязюн, Л. Масол та ін.

Окремі аспекти естетичного виховання висвітлено у працях (С. Гармаша, О. Леонтьєва, Л. Виготського, Г. Костюка, В. Сластьоніна, М. Кагана, Б. Ананьєва, Б. Асаф'єва, Д. Кабалевського та ін.).

Необхідність розвивати особистість та її естетичну культуру відзначає багато педагогів та психологів (А. Зись, Н. Киященко, А. Макаренко, В. Сухомлиський, Л. Печко, К. Ушинський, В. Шацька та ін.). Під впливом оточуючих людей формуються в особистості особливі емоційні стани, що викликають безпосередній інтерес до життя, загострюють допитливість, розвивають продуктивне (креативне) мислення, пам'ять, волю та інші психічні процеси. Дослідниками виявлено специфіку впливу різних засобів виховання на розвиток естетичної складової у структурі особистості та формування творчих здібностей в процесі навчання, що виступають підґрунтям для формування системи компетентностей.

Постановка завдання. Метою нашого дослідження є виявлення особливості та значення естетичного розвитку учнів під час процесу навчання в умовах НУШ.

Виклад основного матеріалу дослідження. У кожного простору свої провідники, зусиллями яких невідоме становиться реальним і минуле починає вести діалог із сьогоденням, і саме музична освіта є складовою цього простору. Вчитель музичного мистецтва як суб'єкт цього простору є провідником, що

встановлює зв'язок між творами мистецтва, композиторами та учнями під час процесу навчання. В свою чергу вихованці повинні навчитися сприймати, аналізувати та самостійно порівнювати творче надбання митців. Проте щоб залучити учнів до такого складного процесу як порівняння, треба знайти зв'язок з учнем, мати уявлення на якому рівні його культурний розвиток та емоційне сприйняття.

Видатний режисер та педагог К. Станіславський звертав увагу на емоції, тому, що вони є частиною людського буття. «Мої поради не нові і заключаються в наступному: коли внутрішній світ спостережуваної вами людини відкривається через його вчинки, думки, пориви, під впливом пропонованих життєв обставин, – стежте уважно за цими вчинками і вивчайте обставини, порівнюйте ті і інші, запитуйте себе: «чому людина вчинила так чи інакше, що у нього в думках?». Виводьте з усього цього відповідні висновки, визначайте ваше ставлення до спостережуваного об'єкту і за допомогою всієї цієї роботи намагайтеся зрозуміти склад його душі» [1, с. 512].

Доцільно зазначити, що впливати на учня можна лише у той момент, коли його емоційний стан має піднесений характер під час навчальної діяльності. Тут не слід плутати з його поведінкою, бо це може стати перешкодою для засвоєння знань з музичного мистецтва. Учень із задоволенням приходить на урок, коли знаходить в ньому радість, доступність сприйняття матеріалу, що зумовлює його значимість серед однолітків. Кожен урок має свою специфіку. Складовою частиною уроку музичного мистецтва є вивчення пісні. Перше прослуховування налаштовує учнів на характер мелодії, складність виконання. Під час вивчення твору слід звертати увагу на дикцію, ритмічність, постанову голосу все це зумовлює формуванню естетичного смаку. Виконання музичних творів вимагає від учнів зосередженості, а репертуар будує академічну основу, що в свою чергу є підґрунтям для подальшого розвитку. Національне надбання має багато пісень, що

увійшли до шкільної програми: «Од Києва до Лубен», «Сіяв мужик просо», «Вийди, вийди, Іванку», «Грицю, Грицю, до роботи» та ін.

У процесі навчання пріоритетною має стати діалогова стратегія педагогічної взаємодії, що забарвлена позитивними емоційно-естетичними переживаннями, захопленням художньою діяльністю, емпатійними почуттями, з домінуванням відчуття успіху, насолоди від мінімальної самостійної участі на шляху до пізнання мистецтва. Під терміном «діалог» мається на увазі не просто розмова, бесіда, а насамперед, ланцюжок взаємозалежних вербальних і невербальних спілкувань між педагогом і учнями на основі партнерських стосунків, обміну особистісними духовними цінностями. Комунікативна функція мистецтва виявляється в різних видах спілкування: діалог з митцем, діалог культур, діалог особистісних смислів в системі «учень – учень» або «вчитель – учні», внутрішній діалог (інтеріоризована дискусія) [2].

Наш досвід показує, що допитливий та талановитий вчитель, працюючи з дітьми ініціативно і творчо, навіть на основі традиційних підходів зможе досягти помітних результатів своєї праці. Проте чи буде цей шлях найдоцільнішим та найефективнішим? Чи стануть при цьому уроки музики уроками формування духовності особистості? Переконливу відповідь на ці питання дає шкільна практика: якщо зміст і методи музично-виховної роботи не визначаються передбаченням подальшого розвитку дітей, яким розумінням того, яких якостей вони мають набувати у процесі музичної діяльності, така педагогічна робота виявляється неефективною. Не можна вчити дітей «взагалі», не задумуючись про кінцеву мету виховання, той ідеальний стан, до якого слід підвести учня.

Навчально-виховна мета — це той загальний орієнтир, що визначає напрям діяльності вчителя, а не перелік знань, умінь і навичок, якими має оволодіти учень у першому, другому і наступних класах, або встановлений рівень розвитку, якого він має досягти на певному етапі навчання музики. Адже кожна дитина потребує індивідуального підходу в навчанні та вихованні. Втім ще й досі деякі вчителі не

усвідомлюють того, що метою музичного навчання є саме розвиток особистості учня, а не набуття знань, умінь і навичок [3, с. 640].

Урок з музичного мистецтва має спрямовувати на загальний орієнтир, тобто дати дитині змогу реалізувати свої здібності. Прикладом цього має бути звістка про майбутній виступ, також учитель повинен оголосити дату та тематику свята. Вивчаючи пісні відповідно до програми та не виконуючи їх публічно може призвести до того, що у дітей виникає питання в їх значимості, зникає почуття активності та цілеспрямованості уроку з музичного мистецтва взагалі. Налаштування на майбутнє, стимулює дітей до навчання, а позитивна підтримка вчителя знаходить своє відлуння у дитячих серцях.

Науковець О. Гумінська зазначає, що слухання музики — є один із головних видів діяльності на уроці музичного мистецтва в школі, він збагачує учнів новими музичними враженнями, робить урок змістовнішим та цікавішим. Форми спілкування учителя та учнів у процесі знайомства з новим музичним твором можуть бути досить різноманітними: розповідь, пояснення, бесіда, доповіді учнів. Бесіда вимагає від учителя великої майстерності, яка забезпечила б цілковитий контакт із класом, а також певної підготовчої роботи, що включає обдумування та формування запитань, які пропонуються учням, логіки включення їх у драматургію уроку. Бесіда сприяє розвитку мови учнів, вмінню розповісти про свої почуття, думки, враження. Також вона може передувати слуханню музики, вестися під час повторного слухання, може мати контрольню-перевіряючий характер. У її структурі виділяють наступні етапи:

1. Якщо бесіда передує слуханню музики, вона мусить зацікавити учнів, підготувати їх до наступного етапу заняття. Її можна будувати на повторенні матеріалу, зіставленні його з новим матеріалом.

2. Перед слуханням музики важливо активізувати мислення учнів. Запитання та завдання мусять бути чітко сформульовані, спиратися на попередні знання учнів, відповідати темі та завданням уроку.

3. Прослуховування музичного твору.
4. Відповіді на поставлені запитання, перевірка завдань.
5. Бесіда для більш детального аналізу музичного твору, поглиблення знань.
6. Іноді використовується повторне слухання, під час якого можна ставити дітям запитання, які б скеровували увагу на конкретні деталі твору. [4, с. 27].

Беручи до уваги надбання німецької класичної філософії, зокрема міркування і висновки Й.Фіхте, А. Дістервег увів поняття самодіяльності в педагогіці. Позиція педагога така: природний розвиток здібностей дитини у процесі виховання і навчання пов'язане передусім з розвитком розумової самостійності, вмінням самостійно міркувати. Теорія виховання, як зазначає А. Дістервег формується під час вільного та природного розвитку особистості. «Бути людиною – означає бути самостійною у прагненні до розумних цілей» – писав німецький педагог [5, с. 512].

Вслід за Я. Коменським, А. Дістервег надавав великого значення принципу природовідповідності, тобто слідування природному розвитку людини, врахування вікових та індивідуальних особливостей. Педагог наголошував на необхідності досконалого вивчення дитячої уваги, пам'яті, мислення; він вбачав у психології основу науки про виховання. Подібно до педагога Й. Песталоцці, А. Дістервег запевняв, що від природи людині властиві індивідуальні задатки, які потребують збудження та спонукання до саморозвитку: «Природа – це сила. Вона одна непереможна на Землі. Без віри в природу неможливе природовідповідне та успішне виховання» [6, с. 200].

Такий природовідповідний підхід до організації освітнього процесу на втрачає актуальності і на сучасному етапі. Адже А. Дістервег наголошував, що виховні впливи мають передусім відповідати вимогам, духу часу, рівневі розвитку культури народу, до якого належить індивід. Відтак педагог створюючи освітньо-естетичне середовище спирається на принцип культуровідповідності. Водночас доцільно враховувати те, що виховання відбувається в умовах певного часу і

місця, а відповідно особливості стану розвитку сучасної культури та культурних надбань попередніх поколінь в різні історичні епохи. Вчений вважав, що історично зумовленими є поняття істини, краси і добра. «Істина, як зазначає А. Дістервег, знаходиться у вічному русі разом із людським родом». В той же час найвищу мету освіти як історично і соціально зумовленого явища він визначав як «самодіяльність на служінні істині, красі і добру» [7, с. 136-203].

Таким чином, враховуючи природний розвиток дитини, вчителю потрібно стимулювати, направляти учня, підтримувати його та звертати увагу навіть на незначні досягнення. Під час уроку треба заохочувати активність учня у навчанні, пропонуючи творче завдання у вигляді малюнку, творчого проекту, самостійно складеного вірша чи пісні. Це допоможе дитині не тільки проявити себе, але й дасть вчителю певну інформацію про творче мислення учня розвиваючи при цьому його природні вміння.

Ми погоджуємося з думкою вітчизняних педагогів, про важливість й необхідність раннього й загального музичного виховання. Беручи до уваги систему методів педагога К.Орфа можемо стверджувати, що вони відповідають природним закономірностям інтелектуального і психологічного розвитку особистості дитини. Головна мета початкового музичного виховання за Карлом Орфом – формування творчої особистості дитини. Значна виховна роль у цьому процесі надається народній пісні і танцю, де пріоритетності набуває саме використання фольклору, що створює умови збереження національної народної культури. За твердженням К.Орфа перші музичні враження дитини зумовлюються ритмами біологічного життя, голосами природи, які лише поступово наближаються до пісні, до музичних композицій. Адже на думку педагога «сходження» до шедеврів музичної культури відбувається через засвоєння музичного фольклору певного історичного шару ранньої словесності.

Науковці, дослідники сучасності та минулого наголошують, що народне мистецтво, пісня, танок – незамінні в музично-естетичному розвитку дітей.

Збереження «елементарності» та первісності дає змогу дитині не тільки виконуючи твір засвоїти певний репертуар, а й відчутти багатство мови свого народу. Використання національного колориту музичного матеріалу підсилює роботу дитячого уявлення, активізує творче сприйняття, потребує власного трактування та смислової інтерпретації пісень.

Вважаємо за доцільне підкреслити, що на створення педагогічної системи німецького композитора і педагога Карла Орфа вплинули ідеї: «ритмопластичного виховання» Е. Жак-Далькроза. Формування потреби в емоційності та розвитку справжньої музикальності можливі лише за умови естетичного осягнення музики та її виражальних засобів. Тому педагог прагнув відродити традиції у музичному вихованні та звертав увагу на головну ідею триєдності: музики, слова і жесту як засобу формування гармонійно розвиненої особистості. За підходами Е. Жак-Далькроза музика в поєднанні з рухом склали основу його методу «евритмії», який у подальшому інтерпретували як ритмічна гімнастика. Ритмічна гімнастика – це поєднання музики з пластикою жестів, переливання звуків в людські рухи, яке мало в своїй основі глибоке переживання й розуміння краси та законів музики [8, с. 248].

Слід зазначити, що ритм розглядався як провідний виховуючий чинник і розумівся у широкому значенні – як часовий та акцентний елемент мелодії, гармонії, фактури, тематизму та інших елементів музичної мови. Завдяки використанню людського тіла як своєрідного музичного інструмента розвиваються ритмічні почуття, рухова координація, закладаються умови для формування інших компонентів музичності [8, с. 248].

В основі такого підходу на відміну від звичайної гімнастики підпорядкованої лише метру, в ритмопластичних вправах Е. Жак-Далькроза усі рухи йшли від музики, яка була основним системоутворюючим елементом музичних занять, і вони мали розкривати її художній і емоційний зміст. Завдання вчителя

полягало в тому, щоб навчити дітей виразно передавати рухами характер музики, втілюючи образний зміст музичного твору.

Розроблена та обґрунтована система Е. Жак-Далькроза складалась з трьох частин: ритмічної гімнастики, сольфеджіо і виховання слуху та музично-пластичних імпровізацій. Вона реалізовувалася на засадах індивідуального підходу, спрямованого на розвиток особистісних якостей кожного учня. Він наскільки глибоко і всебічно знав своїх вихованців, що імпровізував на уроках їх музичні портрети. Е. Жак Далькроза наголошував на дотриманні до учнів певних правил: ніколи не приходити непідготовленим до уроку; не задавати вправи, які не можуть бути виконаними без помилок; з перших уроків слідкувати за правильною поставою; при перших ознаках втоми змінювати завдання; не демонструвати своє роздратування учням, зауваження робити у вигляді жарту; не нав'язувати власний ритм, сприяти пошуку індивідуального ритму учня; не боятись помилятись перед учнями; вірити в себе, в учнів, в силу праці та ін. [8, с. 248].

Враховуючи досвід педагогічних практик, значних результатів можна досягти розвиваючи у дітей тіло та дух. Рух дає можливість судити про емоційний стан людини. Ритм в музиці та ритм в пластиці з'єднані між собою тісними зв'язками. Музика передається не тільки звуками і гармонією, але й рухом та ритмом [8, с. 248].

Вивчення та аналіз наукових розвідок засвідчує, що людська культура в різних проявах настільки інтенсивно втягується в розвиток індивідуума, що стимулює формування нових психічних функцій та пристосувань. Суть полягає в тому, що кожна форма сприйняття забезпечується функціонуванням цілого комплексу ланок, де рецептор є лише одним з них. В той же час орган слуху входить в систему мовного, та музичного слуху, але моторні ланки цих систем різні: в мовному – органи артикуляції мови, в музичному – вокальна моторика (голосові зв'язки). Завдяки цьому один і той же рецептор входить в різні системи та обслуговує за сумісництвом різні психічні функції та дії [9, с.384].

Окрім того, завдяки ритмічним рухам діти краще відчують пульсацію мелодії, під час розучування музичного твору. Це в свою чергу допомагає їм запам'ятати ритмічний малюнок покращує їх самопочуття. Але для оволодіння співацькими навичками треба звернути увагу на розвиток дикції, що в свою чергу потребує від учнів зосередженості та дисциплінованості.

Так, хороша вокально-хорова техніка забезпечує достатньо високий рівень виконання будь-якого хорового твору, що зумовлює важливість розроблення ефективних методик удосконалення вокально-хорових навичок: співоча постава, вокальне дихання, звукоутворення, володіння вокальними позиціями, інтонація та стрій, чітка артикуляція і дикція, ансамбль та художня виразність. На уроці музика та слово перебувають у єдиному взаємозв'язку в хоровому мистецтві. Тому робота над дикцією вважається важливим етапом оволодіння шкільним пісенним репертуаром. В цей же час співацька дикція (від латинського *dictio* – вимовлення) уміння чітко й виразно вимовляти поетичний текст під час співу. Науковець О. Ростовський визначає співацьку дикцію як «ясність, розбірливість, правильність вимови тексту в співі» [10, с 472].

Досліджуючи особливості розвитку співацьких навичок і вмій учнів під час естетичного виховання, з'ясовано, що якісна співацька дикція сприяє формуванню співацького звука, активізує дихання, допомагає досягненню забарвленого звучання. Тому на характер дикції впливає як зміст музичного твору, так і його характер. У творах маршового характеру текст вимовляється твердо, у спокійних та кантиленних – м'яко, у драматичних – енергійно. Вчителю необхідно пояснювати учням, що якість вимовлення залежить також від теситури й сили звука, ритму й темпу, теситури й звуковедення. Систематична робота над навичками словоутворення формує в учнів єдину артикуляцію, яка впливає на якість звукоутворення. Під час роботи над шкільним репертуаром учитель повинен вимагати від учнів активності артикуляційного апарату, пам'ятаючи, що це сприяє виразності виконання. Натомість млявість, пов'язана з нечітким

вимовленням голосних і приголосних руйнує чистоту інтонування. «Від чіткого вимовлення голосних і приголосних звуків залежить розвиток у голосі дзвінкості й рівності» [13, с. 126].

Таким чином, крім формування вміння правильно розуміти і оцінювати твори мистецтва, вміння насолоджуватись ними, варто звернути увагу на важливе завдання естетичної культури, тобто розвиток практичних вмінь і навичок в області мистецтва. Цей процес не може здійснюватися лише шляхом сприйняття творів мистецтва, необхідна особиста активність, безпосередня участь в певних видах музичної діяльності [11, с. 111]. В той же час музика лише тоді може здійснити свій пізнавальний і виховний вплив, коли діти вмітимуть посправжньому її слухати і про неї мислити. Правильне сприйняття музики дасть систему ключових знань, а відповідно розвине мислення. Крім того, в процесі навчання формується цілісність, емоційність, свідоме та активне сприйняття, що слугуватиме основою для розвитку наскрізних вмінь учнів [12, с. 421].

Висновки з проведеного дослідження. За результатами аналізу психолого-педагогічної і науково-методичної літератури з проблеми дослідження визначено особливості та значення художньо – естетичного розвитку учнів під час процесу навчання в умовах НУШ, а саме раннє й загальне музичне виховання на основі авторської системи К.Орфа, у якій світовий фольклор з опорою на національний фольклор зумовлює гармонійний розвиток особистості. Провідна роль у цьому процесі належить народній пісні і танцю, де акцент роблять на збереження культури народу.

Визначено, що у процесі навчання саме синтез ритму з усіма елементами музичної мови, структурою і формою твору, та виразним характером усіх елементів і співвідношень надає системі цілісності і широти комплексного впливу на особистість. За таких умов актуальності набуває використання ритмопластичних вправ Е. Жак-Далькроза, де усі рухи йдуть від музики, що є

основним системотворним елементом музичних занять, які розкривають художній і емоційний зміст твору.

Під час дослідження встановлено, що музика та слово перебувають у єдиному взаємозв'язку. Тому робота над дикцією вважається важливим етапом оволодіння шкільним пісенним репертуаром.

Межі нашого наукового пошуку не дозволили розв'язати ще ряд проблем, які б дозволили більш широко висвітлити особливості естетичного розвитку особистості. Таким чином, наше дослідження потребує подальшого розгляду.

ЛІТЕРАТУРА:

- Станиславский К.С. Работа актера над собой в творческом процессе переживания: Дневник ученика / К.С.Станиславский. СПб. : Азбука, Азбука – Аттикус, 2017. – 512 с.
- Художньо - естетичне виховання [Електроний ресурс] – Режим доступа: // <http://schooln2.dnepredu.com/ru/site/khudozhno>
- Ростовський О.Я. Теорія і методика музичної освіти: Навч.-метод. посібник. — Тернопіль: Навчальна книга — Богдан, 2011. — 640 с.
- Гумінська О.О. Уроки музики в загальноосвітній школі: Методичний посібник. — Тернопіль: Навчальна книга - Богдан, 2004. — 104 с. С. 27
- История педагогики и образования. От зарождения воспитания в первобытном обществе до конца XX в.: Учебное пособие для пед. учебных заведений / Под. ред. А.И.Пискунова. – 2-е изд., испр. и дополн. – М.: Сфера, 2001. – 512 с.
- Гуманистическая мысль, школа и педагогика эпохи позднего Средневековья и начала Нового времени (Исследования и материалы): Сб. науч. тр. /Под ред. К.И. Салимовой, В.Г. Безрогова.– М.: Изд-во АПН СССР, 1990. – 200 с.
- Дистервег А. Избранные педагогические сочинения М.: Уч пед гиз, 1956. – С. 136-203.
- Жак-Далькроз Э. Ритм / Жак-Далькроз. – М. : Классика-XXI, 2001. – 248 с.

- Назайкинский Е. О психологии музыкального восприятия. - М.: Музыка, 1972. — 384 с.
- Черкасов В.Ф. Теорія та методика музичної освіти : Навч.посібник. — Тернопіль: Навчальна книга — Богдан, 2014. — 472 с.
- Арчажникова Л.Г. Профессия – учитель музыки. Книга для учителя. – М.: Просвещение, 1984. – 111с.
- Асаф`ев Б. В. Вибрані статті про музичну освіту. – М.–Л., 1965. – 421с.
- Стулова Г. П. Хоровой класс: (Теорія и практика вокальной работы в дет. хоре): Учеб. пособие для студентов пед. ин-тов по спец. №2119 «Музыка». – М.: Просвещение, 1988. – 126 с.